

زمینه‌های اجتماعی رواج فساد اقتصادی و اداری (مطالعه دربارهٔ شهرداری‌های مناطق و بانک‌ها در شهر تهران)

فردین منصوری،* مژگان حسینی قمی،** حسین مصلحتی***

چکیده

فساد اقتصادی و اداری همواره نابسامانی‌های بسیاری برای جامعه بشری به دنبال داشته و سیاست‌های دولت را در تضاد با منافع اکثریت قرار می‌دهد و باعث هدررفتن منابع ملی می‌شود. بنابراین مطالعه و تحقیق در زمینهٔ فساد اقتصادی و اداری، شناسایی زمینه‌ها و پیامدهای آن به‌خصوص توسط مراکز مدنی مستقل ضروری است. زیرا بدون شناخت این پدیده راه‌حل‌های مقابله‌ای، با بن‌بست روبه‌رو خواهد شد. مطالعه کیفی حاضر به بررسی زمینه‌های اجتماعی رواج فساد اقتصادی و اداری می‌پردازد. در این تحقیق با اتخاذ روش‌شناسی کیفی، ۲۸ مصاحبه عمیق انجام شده است، که ۱۶ مصاحبه با مدیران شهرداری تهران و ۱۲ مصاحبه با مدیران بانک‌ها (بانک صادرات و پاسارگاد) بوده است. داده‌های گردآوری‌شده با استفاده از تکنیک تحلیل تماتیک (موضوعی) تحلیل شدند. یافته‌های این مطالعه کیفی، ۵ تم و مضمون اصلی به دست داد که تحت عنوان مهم‌ترین زمینه‌های اجتماعی وقوع فساد اقتصادی و اداری شناخته شدند که عبارتند از پایبندی مذهبی و اخلاقی، اعتماد نهادی، آزادی‌های مدنی، نظام خویشاوندپروری اداری و میزان قبح فساد در جامعه. با توجه به مضامین به‌دست‌آمده از یافته‌های تحقیق می‌توان گفت که عدم پایبندی مذهبی و اخلاقی در افراد زمانی که با عدم وجدان کاری و اخلاق حرفه‌ای باشد، عدم اعتماد نهادی با کاهش رضایت شغلی، تعهد سازمانی، کاهش اطمینان و ایجاد انحراف شغلی، عدم شفاف‌سازی و گردش آزاد اطلاعات به علت عدم آزادی‌های مدنی، وجود نظام خویشاوندپروری اداری با به‌وجودآوردن امور خلاف قانونی چون اختلاس، پارتی‌بازی، فروش اطلاعات محرمانهٔ سازمان و نظایر آن، عدم قبح فساد از طریق تبدیل آن به یک ارزش در جامعه می‌توانند زمینه‌ساز رواج فساد اقتصادی و اداری باشند.

کلیدواژه‌ها: فساد اقتصادی و اداری، زمینه‌های اجتماعی، پایبندی مذهبی، اعتماد نهادی.

* دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه خوارزمی تهران (نویسنده مسئول) fardinmansouri@gmail.com

** استادیار دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران m.hosseini1969@gmail.com

*** کارشناس ارشد روان‌شناسی عمومی دانشگاه تربیت مدرس تهران maslehati-k@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۲۹ تاریخ پذیرش: ۹۷/۲/۹

مسائل اجتماعی ایران، سال نهم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷، صص ۱۰۱-۱۲۳

۱. بیان مسئله

فساد اقتصادی و اداری را می‌توان یکی از نتایج اجتناب‌ناپذیر رشد نامتوازن اقتصادی دانست. در شرایطی که دولت به‌عنوان اصلی‌ترین بازیگر اقتصادی تلقی می‌شود، طبعاً امکان ضابطه‌زدایی اقتصادی از سوی نیروهای دولتی افزایش می‌یابد. این امر منجر به فساد اقتصادی و اداری گردیده و زمینه را برای ظهور جلوه‌هایی از رضایت محدود و ناپایدار فراهم می‌سازد (مصلی نژاد، ۱۳۸۴: ۲۱). فساد اقتصادی و اداری بر روی رشد اقتصادی و در نتیجه توسعه اثر منفی بسزایی دارد. در نتیجه پیامدهای اقتصادی شیوع فساد اقتصادی و اداری در کشورها می‌تواند شامل ضد رشد و توسعه بودن مفاسد مالی ایجاد و گسترش فقر و آثار و پیامدهای آن و نیز تغییر فرهنگ اقتصادی شود (بیلگر و گوئل، ۲۰۰۹).

فساد اقتصادی و اداری از مهم‌ترین عوامل بازدارنده رشد اقتصادی و ناپایداری سیاسی به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه است. اما گروهی دیگر ادعا می‌کنند که فساد ممکن است از جنبه‌های کارکردی جامعه باشد که به نفع رشد و توسعه اقتصادی است (گلن، ۲۰۱۰).

فساد اقتصادی و اداری سیاست‌های دولت را در تضاد با منافع اکثریت قرار می‌دهد، باعث هدررفتن منابع ملی می‌شود و به کاهش اثربخشی دولت‌ها در هدایت امور می‌انجامد و از این طریق اعتماد مردم نسبت به دستگاه‌های دولتی و غیردولتی کاهش یافته و بی‌تفاوتی، تنبلی و بی‌کفایتی افزایش می‌یابد. فساد اقتصادی و اداری اعتقاد و ارزش‌های اخلاقی جامعه را متزلزل می‌کند، هزینه انجام کارها را افزایش می‌دهد، رشد رقابت‌پذیری را دشوار می‌سازد و بی‌انگیزگی و بدبینی ایجاد می‌کند (عباس‌زادگان، ۱۳۸۳: ۱۳).

برخی از صاحب‌نظران معتقدند که بین فساد اقتصادی و اداری و اندازه دولت رابطه وجود دارد. افزایش در اندازه دولت فرصت بیشتری را برای رانت‌جویی سیاسی فراهم می‌کند و سیاست‌مداران و بوروکرات‌ها فاسدتر می‌شوند. به عبارت دیگر، دولت بزرگ‌تر سبب افزایش بازده مورد انتظار فعالیت‌های غیرقانونی می‌شود و منجر به انگیزه‌هایی برای انجام فعالیت‌های غیرقانونی بیشتر مانند فساد می‌شود (گرلاق و پلگرینی، ۲۰۱۱).

در جامعه ایران نیز پدیده رانت‌خواری و مفاسد اقتصادی در طول قرون متمادی و در دوره‌های گوناگون معمول و متداول بوده است، تا جایی که حتی سلاطین و حکام هرگاه به پول نیاز پیدا می‌کردند، ایالت‌ها و ولایت‌ها را در برابر پیشکش و هدایا می‌فروختند. این مسئله در دوران قاجار و پهلوی به اوج خود رسید. قبل از انقلاب اسلامی و در دوران پهلوی دوم ساخت

1. Billger & Goel
2. Glenn
3. Gerlagh & Pellegrini

مطلقه حکومت با ویژگی‌هایی چون شخصی‌بودن و غیررسمی‌بودن سیاست سبب شد حکومت تمام منابع کشور را ملک شخصی خود تلقی کند و پاسخ‌گو نباشد. این امر به تمرکز فساد اقتصادی در رأس هرم سیاسی (شاه، خانواده پهلوی و نخبگان مهم در قدرت) منجر شد (سردارنیا، ۱۳۸۶: ۵۴).

با شروع انقلاب اسلامی به دلیل فضای اسلامی و انقلابی ایجادشده و حضور مصلحی وارسته در رأس انقلاب و ابراز نفرت و انزجار مردم از رفتارهای سلاطین جور تا حد بسیار زیادی با این پدیده مخالفت شد، ولی گذشت زمان به همراه کاهش شور و نشاط انقلابی و نیز فشارهای اقتصادی و افزایش روزافزون قیمت‌ها و کاهش قدرت خرید حقوق‌بگیران و نبود سیاست اقتصادی و حقوقی کارآمد سبب گردید انحرافات و رفتارهای سوء مالی و اقتصادی که برای مدتی از جامعه رخت بر بسته بود، سر برافراشته و با شدت هر چه بیشتر خود را نمایان سازد (بسطامی، ۱۳۸۸: ۱۹۶). برطبق گزارش سازمان شفافیت بین‌الملل در سال ۲۰۱۶ ایران در میان ۱۸۰ کشور جهان، در ردیف ۱۳۱ قرار دارد. براساس این گزارش ۵ کشور دانمارک، نیوزیلند، فنلاند، سوئد و سوئیس دارای پایین‌ترین شاخص فساد مالی در دنیا هستند و کشورهای سوریه، کره شمالی، سودان جنوبی، سومالی و یمن در زمره کشورهایایی قرار دارند که بیشترین فساد مالی را دارا هستند (برگرفته از سایت سازمان شفافیت بین‌الملل^۱).

با توجه به مطالب فوق نیاز به یک آسیب‌شناسی و شناسایی زمینه‌های اجتماعی فساد اقتصادی و اداری و اقدام در جهت کاهش و از بین بردن این عوامل بسیار محسوس است. از آنجا که در ایران همواره یک نگاه اقتصادی-سیاسی به مسئله فساد حاکم بوده است، و اکثر مطالعات انجام‌شده در این زمینه نیز با این نگاه صورت گرفته است، لذا مطالعه حاضر با یک نگاه اجتماعی به بررسی زمینه‌های اجتماعی فساد اقتصادی و اداری می‌پردازد و در پی یافتن زمینه‌های اجتماعی است که نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری فساد دارند. بنابراین سؤال اصلی در این پژوهش این است که مهم‌ترین زمینه‌های اجتماعی رواج فساد اقتصادی و اداری کدامند؟

۲. چارچوب مفهومی

دورکهایم معتقد است که انسان‌ها در نتیجه شرایط اجتماعی خاص اقدام به رفتارهای نابهنجار می‌کنند نه تحت شرایط روانی فردی‌شان. او از این شرایط حاد با عنوان بی‌هنجاری اجتماعی^۲ یاد می‌کند. از نظر دورکهایم، بحران‌های اقتصادی یا رشد سریع اقتصادی باعث دستیابی عده‌ای به یک ثروت ناگهانی می‌شود. دستیابی به ثروت یک عده درواقع به قیمت فقر عده زیاد دیگر

1. <http://www.transparency.org>

2. Social anomie

در جامعه است. فقرا نیز با مشاهده وضعیت خوب ثروتمندان احساس نیاز بیشتر می‌کنند و در آنها آرزوهایی به وجود می‌آید که قبل از آن نداشته بودند. بدین ترتیب فقر برای آنها غیرقابل تحمل می‌شود. از آنجا که در این فرایند همزمان نظام ارزشی و هنجاری سنتی و معمول به سرعت دگرگون می‌شوند، توجیهاات معمول که موجب رضایت از وضعیت موجود و تحمل آن می‌شوند قدرت تأثیرگذاری خود را از دست می‌دهند. لذا در پی مشاهده فقر خود و ثروت دیگران تعادل افراد به هم می‌خورد و پذیرش این وضعیت برایشان دشوار می‌شود. بدین ترتیب آنها از وضعیت موجود ناراضی می‌شوند و به کارهای خلاف (فساد اقتصادی) روی می‌آورند (دورکهایم^۱، ۱۹۵۱: ۲۴۱).

رابرت مرتن نیز معتقد است که جامعه فرد را به کج رفتاری وادار می‌کند. به بیان خود او کج رفتاری حاصل فشارهای ساختاری اجتماعی خاصی است که افراد را به کج رفتار شدن مجبور می‌کند (مرتون^۲، ۱۹۶۸: ۲۴۸). از این رو به زعم مرتن کنشگرانی که در ادارات و سازمانها دست به مصادیق مختلف فساد (دزدی، اختلاس، رشوه و رابطه بازی) می‌زنند افراد مبدع و مبتکری هستند که اهداف را قبول دارند، ولی ابزارهای پذیرفته (مثل دستمزد قانونی در ازای کارشان) را قبول نمی‌کنند و لذا خود برای دستیابی به اهدافشان ابزار مناسب طراحی می‌کنند (دریافت یا پیشنهاد رشوه، دزدی از بیت‌المال).

تراویس هیرشی، مهم‌ترین صاحب‌نظر این رویکرد علت هم‌نوایی افراد با هنجارهای اجتماعی را پیوند اجتماعی آنها دانسته است. هیرشی معتقد است که داشتن تعلق خاطر نسبت به افراد و نهادها در جامعه یکی از شیوه‌هایی است که فرد خود را در ارتکاب کج رفتاری آزاد نمی‌داند.

همچنین اعتقاد افراد به اعتبار اخلاقی نظام هنجارهای اجتماعی و رعایت قوانین و مقررات نیز موجب احساس وظیفه اخلاقی نسبت به دیگران می‌شود و ضعف چنین اعتقادی راه را برای کج رفتاری هموار می‌کند. بنابراین طبق این رویکرد، بین تعلق خاطر افراد به جامعه و تعهد آنان به امور متداول و زندگی روزمره هم‌نوایی با هنجارهای اجتماعی و اعتقادشان به نظام هنجاری جامعه از یک سو و هم‌نوایی آنان با هنجارهای اجتماعی از سوی دیگر رابطه مستقیم و با احتمال کج رفتاری آنان رابطه معکوس وجود دارد (ممتاز، ۱۳۸۱: ۱۲۰-۱۲۳)

جان بریتویت هم مثل هیرشی علت وجود هم‌نوایی در جامعه را کنترل رفتار افراد توسط عوامل مختلف می‌داند. اما هیرشی شیوه این کنترل را پیوند فرد با جامعه می‌داند، درحالی‌که بریتویت از کنترل افراد توسط جامعه از طریق شرم‌نده‌سازی متخلف بحث می‌کند. به نظر وی

1. Durkheim
2. Merton

شرمندسازی نوعی ابراز عدم تأیید اجتماعی نسبت به رفتاری خاص برای تحریک ندامت در شخص خلافکار است (صدیق سروستانی، ۱۳۸۵: ۴۹).

فروید^۱ (۱۷:۱۹۵۳) و رایزمن^۲ (۳۱:۱۹۵۸) اشاره می‌کنند که انسان‌ها دارای یک نوع سیستم کنترل درونی هستند که مانع انجام کارهای نامشروع می‌شوند. یکی از مهم‌ترین این عوامل پایبندی‌های مذهبی است که اگر در یک جامعه وجود داشته باشد، مانع انحرافات می‌شود. تأثیر این سیستم کنترل درونی قوی‌تر از هر سیستم کنترل دیگر است. براساس تئوری اتکینسون نیز وقتی شخصی به یک عمل خلاف مثلاً گرفتن رشوه دست می‌زند که:

- ارزش به دست آوردن آن پول برایش زیاد و

- انتظار دستگیری‌اش کم و انتظار موفقیتش زیاد باشد.

براین اساس سیستم کنترل بیرونی باید دارای دو خصوصیت باشد:

- اولاً احتمال کشف کار خلاف یعنی حضور سیستماتیک نیروهای کنترل‌کننده باید بسیار زیاد باشد، به طوری که شخص خاطی بداند که به احتمال بسیار زیاد مجازات خواهد شد.

- ثانیاً میزان مجازات برای یک کار خلاف باید بسیار سنگین باشد تا برای شخص خاطی بسیار پرهزینه و پرضرر تلقی شود و از نظر او دست‌زدن به آن کار به هیچ‌وجه مقرون‌به‌صرفه نباشد (اتکینسون^۳، ۱۹۶۴: ۱۹).

با توجه به کیفی بودن تحقیق حاضر نظریه‌های مطرح‌شده با هدف اخذ مفاهیم حساس بیان شده است. حساسیت نظری جنبه مهمی از خلاقیت در تحقیق کیفی است. چنین حساسیتی نشانگر این است که محقق می‌تواند نه تنها از تجربه‌های شخصی و حرفه‌ای بلکه از متون نیز به‌طور خلاق استفاده کند. این امر تحلیلگر را قادر می‌سازد تا شرایط تحقیقی و داده‌های مربوط بدان را از دید جدیدی بنگرد. حساسیت نظری توانایی تشخیص این است که چه چیزی در داده‌ها مهم است و قدرت معنی‌دار بودن بدان را می‌دهد. بنابراین مهم‌ترین مفاهیم حساس در نظریه‌های مطرح‌شده در مطالعه حاضر به‌صورت جدول ۱ بیان می‌شود.

جدول ۱. مفاهیم حساس برگرفته از چارچوب مفهومی

ردیف	نظریه	مفاهیم حساس
۱	امیل دور کهایم	دگرگونی نظام ارزشی و هنجاری، شکاف بین فقر و ثروت
۲	رابرت مرتون	شکاف بین هدف و وسیله، بدعت و نوآوری در اهداف
۳	تراوس هیرشی	همنوابی با هنجارهای اجتماعی، تعلق خاطر فردی و نهادی
۴	جان بریتویت	شرمندسازی مجرم و متخلف
۵	زیگموند فروید و دیوید رایزمن	کنترل درونی، پایبندی دینی
۶	جان اتکینسون	کنترل بیرونی

1. Freud, Sigmund

2. Reesman, David

3. Atkinson

پیشینه تجربی

در این قسمت به تحقیقات داخلی و خارجی مرتبط با موضوع مورد مطالعه پرداخته شده است. - خداپناه (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان برآورد شاخص فساد اقتصادی در ایران به روش فازی و بررسی رابطه آن با اقتصاد زیرزمینی با استفاده از آزمون علیت هشیائو دریافت که روند شاخص فساد اقتصادی در ایران علی‌رغم نوسان زیاد در برخی از سال‌ها طی سال‌های اخیر روند فزاینده‌ای به خود گرفته است. براساس سایر نتایج این مطالعه نیز رابطه علی دو طرفه‌ای بین اقتصاد زیرزمینی و فساد اقتصادی در ایران وجود داشته است.

- رهنورد و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان شناسایی عوامل مؤثر بر فساد مالی در بین کارکنان دستگاه‌های اجرایی با روش تحلیل عاملی اکتشافی دریافتند که پنج گروه عوامل تأثیرگذار بر فساد مالی عبارتند از ۱- قانون‌گریزی مدیران؛ ۲- عدم پاسخ‌گویی و نظارت ضعیف؛ ۳- ضعف سیستم ارزیابی عملکرد؛ ۴- بوروکراسی زاید بخش دولتی؛ و ۵- ناکارآمدی سیستم نگهداری. این عوامل در مجموع ۶۷/۵۵ درصد از تغییرپذیری فساد مالی در میان کارکنان بخش دولتی ایران را تبیین می‌کنند که در نوع خود مدل مطلوبی در تبیین شکل‌گیری و گسترش پدیده فساد مالی در میان کارکنان دولتی محسوب می‌شود.

- سردارنیا (۱۳۸۶) در تحقیقی با موضوع تبیین ساختارگرایی سیاسی-اقتصادی از فساد اقتصادی در ایران (پهلوی دوم ۱۳۴۲-۱۳۵۷) با روش تبیین علی-ساختاری، تأثیر ساخت حکومت پادشاهی مطلقه (نوپاتریمونیال یا پدرشاهی نوین)، ساخت اقتصاد رانتی، نوسازی اقتصادی از بالا و مکانیسم‌های اعمال نفوذ سیاسی بر فساد اقتصادی و رانت‌جویی در دوره پهلوی دوم را در فاصله سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۵۷ مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج نشان داد که در دوران پهلوی دوم ساخت مطلقه حکومت با ویژگی‌هایی چون شخصی‌بودن و غیررسمی بودن سیاست، سبب شد حکومت تمام منابع کشور را ملک شخصی خود تلقی کند و پاسخ‌گو نباشد. این امر به تمرکز فساد اقتصادی در رأس هرم سیاسی (شاه، خانواده پهلوی و نخبگان مهم در قدرت) منجر شد، همچنین اقتصاد رانتی و افزایش درآمدهای نفتی در دو دهه ۴۰ و ۵۰ ساخت تمرکزگرا و قدرت سیاسی را تقویت کرده و آن را بیش از پیش در مقابل چالش‌های سیاسی، غیرپاسخگوتر ساخت، این بستر به فساد اقتصادی گسترده در سطوح بالا، میانی و پایین هرم سیاسی ایران انجامید.

- قلی‌پور (۱۳۸۴) در تحقیقی به بررسی رابطه فساد اداری و حکمرانی خوب پرداخته است. نتایج تحقیق مذکور نشان داد که فساد متأثر از نوع رابطه دولت با سایر بخش‌ها و نقش، جایگاه و کار ویژه آن در جامعه است؛ از این رو الگوی حکمرانی خوب را به‌عنوان الگویی نوین در جهت کاهش فساد و افزایش سلامت اداری معرفی می‌نماید.

در میان تحقیقات خارجی می‌توان به تحقیق استرک^۱ (۱۹۹۵) تحت عنوان دادن و گرفتن اشاره کرد. وی بر این نظر است که فساد به‌طور حساب‌شده از جانب سرمایه‌داران و قدرتمندان اقتصادی در جامعه آغاز می‌گردد. آنها در پی نفع هر چه بیشتر خود هستند و کوشش می‌کنند از طرق مختلف و غیرقانونی به مواهب بیشتر دست یابند. استرک فساد را در نظام سرمایه‌داری، سیستمی می‌نامد که در آن مردان بزرگ شروع به (دادن) می‌کنند و گروهی دیگر در حال (گرفتن) هستند. درواقع از نظر وی منظور از دادن مهیاکردن زمینه‌های فساد برای گروهی دیگر است و منظور از گرفتن، اجرای فساد توسط گروه دوم است و در نتیجه یک رابطه متقابل عمودی به وجود می‌آید.

رزاکرمن^۲ (۱۹۹۹) در اثری تحت عنوان فساد و دولت علت‌ها، پیامدها و اصلاح، به عوامل مؤثر اقتصادی بر فساد پرداخته و معتقد است که عوامل زیر موجب پیدایش فساد می‌شود:

- سرمایه‌گذاری زیربنایی افراطی دولتی،
- سرمایه‌گذاری دولتی غیر مولد،
- عدم بهره‌برداری از سرمایه‌گذاری گذشته،
- افزایش فقر در کشور،
- امتیازات بیشتر کنشگران اقتصادی بی‌وجدان،

همچنین رزاکرمن وام‌های خارجی را یکی از علل پیدایش فساد در جامعه می‌داند و می‌نویسد که کشورهای سازمان‌های وام‌دهنده از نظر مالی وابسته می‌شوند و تحت نفوذ و تأثیرگذاری آنها درمی‌آیند؛ بنابراین از این طریق سازمان‌های وام‌دهنده نظرات خود را به کشورهای زیر نفوذ تحمیل می‌کنند.

جین^۳ (۱۳۸۶) در مقاله‌ای تحت عنوان (قدرت، سیاست و فساد) بیان می‌کند که در یک نظام سیاسی سالم و کارآمد این امکان برای همه گروه‌های ذی‌نفع وجود دارد که بر تصمیمات دولت و پیامدهای آن تأثیر بگذارند. با این حال، میزان نفوذ این گروه‌ها در نظام‌های مختلف متفاوت است. برخی نظام‌های سیاسی توانایی بیشتری در تأمین منافع بخش‌های مختلف جامعه دارند. وقتی بخشی از جامعه احساس کند نظام سیاسی حاکم منافعش را برآورده نمی‌سازد سعی می‌کند از چارچوب پذیرفته‌شده نظام فراتر رفته، با کشف نقاط ضعف نظام منافع خود را دنبال می‌کند. یکی از نقاط ضعف نظام را می‌توان وجود سیاستمداران فاسد دانست. بنابراین می‌توان سه بعد برای فساد تشخیص داد: ۱- مزایا و سودهایی که با تغییر

1. Streck
2. Rose-Ackerman, Susan
3. Jain, Arvind K.

سیاست‌ها عاید گروه‌های ذی‌نفع می‌شود. ۲- هزینه‌هایی که گروه‌های ذی‌نفع باید بابت تغییر سیاست‌ها بپردازد (پاداشی که به سیاستمداران داده می‌شود). ۳- هزینه‌ها و مجازات‌هایی که در صورت رسوایی گریبان‌گیر سیاستمداران فاسد می‌شود.

با نگاهی به تحقیقات انجام‌شده داخلی و خارجی در مورد فساد اقتصادی و اداری به این نتیجه می‌توان رسید که بیشتر تحقیقات به زمینه‌های اقتصادی و سیاسی رواج فساد اقتصادی و اداری پرداخته‌اند و با یک رویکرد اقتصادی و سیاسی به موضوع نگاه شده است. به‌عنوان نمونه در تحقیقات ذکرشده به عواملی مانند قانون‌گریزی مدیران اداری، بوروکراسی زاید بخش دولتی، ناکارآمدی سیستم نگهداری، الگوی حکمرانی نامطلوب، سرمایه‌گذاری زیربنایی افراطی و سرمایه‌گذاری دولتی غیرمولد به‌عنوان عوامل زمینه‌ساز فساد اقتصادی بیان شده است که با توجه به این مباحث نیاز به بررسی مسئله فساد اقتصادی و اداری با یک رویکرد اجتماعی احساس می‌شود و مطالعه حاضر در پی آن است.

۳. روش‌شناسی تحقیق

هر تحقیقی بر حسب هدف و موضوعی که در پی آن است روش و تکنیک مناسبی را می‌طلبد. در تحقیق کیفی حاضر از تکنیک مصاحبه عمیق جهت گردآوری اطلاعات استفاده شده است. جامعه مورد مطالعه پژوهش حاضر را مدیران بانک‌های صادرات و پاسارگاد در شهر تهران (دلیل انتخاب این دو بانک این بوده است که یک بانک خصوصی و یک بانک دولتی که دارای بیشترین تراکنش مالی و ارائه‌دهنده تسهیلات کلان هستند، انتخاب شوند) که شامل ۱۶ مصاحبه، و مدیران شهرداری مناطق ۱۹ و ۸ و ۱ و دفتر مطالعات شهرداری تهران (دلیل انتخاب این مناطق و دفتر مطالعات شهرداری تهران تعداد زیاد قراردادهای مالی و پژوهشی منعقدشده در ۵ سال اخیر در این مناطق و ادارات است) که شامل ۱۲ مصاحبه است، تشکیل می‌دهند. در این تحقیق از نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است و برای این منظور براساس ملاحظات نظری و تنوع در حوزه‌های کاری و مرتبط با موضوع افراد مورد مطالعه نمونه‌ها انتخاب شده‌اند. البته باید بیان کرد که نمونه‌ها به تمامی از پیش تعیین‌شده نبوده و انتخاب به‌صورت تدریجی با پیشروی در فرایند گردآوری داده‌ها انجام می‌گرفت و تعداد مصاحبه براساس منطق روش‌های کیفی بستگی به اشباع نظری داشت و تا زمانی که یافته‌ها تکرار نمی‌شد فرایند مصاحبه ادامه پیدا می‌کرد که در نهایت به ۲۸ مصاحبه ختم گردید. داده‌های مصاحبه‌ای نیز به روش تحلیل مضمون مورد تحلیل قرار گرفتند. تحلیل مضمون عبارت است از تحلیل مبتنی بر استقرای تحلیلی که در آن محقق از طریق طبقه‌بندی داده‌ها و الگویابی درون‌داده‌ای و برون‌داده‌ای به یک سنخ‌شناسی تحلیلی دست می‌یابد. در تعریف دیگر، تحلیل مضمون عبارت است از عمل کدگذاری و تحلیل داده‌ها با این هدف که داده‌ها چه می‌گویند. این نوع تحلیل در وهله اول به

دنبال الگویابی در داده‌هاست. زمانی که الگویی از داده‌ها به دست آمد باید حمایت تمی یا مضمونی از آن صورت گیرد. به عبارتی، مضامین از داده‌ها نشأت می‌گیرند. مضمون مبین اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و سؤالات تحقیق است و تا حدی معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه ای از داده‌ها را نشان می‌دهد. شیوه‌ای که برای تحلیل مضمونی در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است شیوه ولکات است. ولکات فرایند تحلیل داده‌ها را دارای سه مرحله عمومی توصیف، تحلیل و تفسیر می‌داند. در مرحله توصیف، داده‌ها در یک نظم و پیوستار زمانی قرار می‌گیرند. نظم مذکور می‌تواند براساس نظر محقق یا فرد مشارکت‌کننده در تحقیق باشد. در مرحله تحلیل داده‌ها سازماندهی، تنظیم و مقوله‌بندی می‌شوند. وی این مرحله از تحلیل را «بعد کمی تحقیق کیفی» می‌نامد. در مرحله تفسیر نیز تفسیرهای اصلی صورت می‌گیرند. این تفسیرها عمدتاً با رویکرد مقایسه‌ای انجام می‌شوند (محمدپور، ۱۳۹۰: ۶۸-۶۹). در تحقیق حاضر سه مرحله فوق در تحلیل داده‌های مصاحبه‌ای به کار برده شده است که شامل:

۱. در مرحله اول که توصیف داده‌هاست، ابتدا داده‌ها در یک نظم و پیوستار قرار داده شده، سپس به جدانمودن بخش‌ها و پاراگراف‌ها پرداخته شده است.
۲. در مرحله دوم که مرحله تحلیل داده‌ها است، کدگذاری داده‌ها براساس سه مرحله کدگذاری «باز»، «محوری» و «انتخابی» انجام شد. در کدگذاری باز مفهوم‌ها از درون مصاحبه‌ها استخراج شد و سپس مفاهیم تحت نامی انتزاعی‌تر و کلی‌تر در کنار یکدیگر قرار داده شدند تا مقوله‌ها را تشکیل دهند. سپس با واکاوی داده‌ها ویژگی‌ها و ابعاد مقوله‌های به دست آمده پرورش داده شدند. در کدگذاری محوری، مقوله‌های محوری که مقولات دیگر حول آن قرار می‌گیرند شناسایی گردید. و در کدگذاری انتخابی نیز با استفاده از مقولاتی که از کدگذاری‌های قبلی به دست آمده است مضامین و تم‌های اصلی استخراج شد.
۳. در مرحله سوم و مرحله تفسیر داده‌ها، مضامین یا تم‌های اصلی استخراج شدند. مضمون مبین اطلاعات مهمی درباره داده‌های تحقیق است و تا حدی معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد. مضمون الگویی است که در داده‌ها یافت شده و به توصیف و سازماندهی مشاهدات و تفسیر جنبه‌هایی از پدیده فساد پرداخته است. همچنین در این مرحله به تفسیر و توضیح مضامین اصلی و مقایسه روابط آن با توجه به نظریات مطرح شده انجام شده است. همچنین در این پژوهش برای حفظ اخلاق علمی در مواردی که افراد تمایلی به ذکر نام و مشخصات خود نداشته‌اند، هیچ‌گونه مشخصاتی که مشخص‌کننده هویت آنها باشد ذکر نشده است. فرایند تحقیق حاضر (به غیر از زمان‌هایی که با هدف پژوهش انجام نمی‌گرفت)

نزدیک به چهارماه طول کشیده است. در جدول (۲) افراد مورد مصاحبه با مشخصات آنها بیان شده است.

جدول ۲. مشخصات جمعیتی افراد مصاحبه‌شونده

ردیف	جنس	سن	تحصیلات	سمت
۱	مرد	-	دکتری	معاون در مطالعات شهرداری تهران
۲	مرد	۳۷	کارشناسی ارشد	رئیس در مطالعات شهرداری تهران
۳	مرد	۴۹	کارشناسی	قائم مقام شهرداری منطقه
۴	مرد	۵۳	کارشناسی ارشد	مشاور شهردار منطقه
۵	مرد	۳۲	کارشناسی	مدیر در شهرداری منطقه
۶	مرد	-	کارشناسی ارشد	معاون در شهرداری منطقه
۷	مرد	۳۵	کارشناسی	شهردار ناحیه
۸	مرد	۳۹	کارشناسی	مدیر در منطقه
۹	مرد	۴۴	کارشناسی ارشد	قائم مقام معاونت مالی منطقه
۱۰	مرد	۳۲	کارشناسی	جانشین معاونت توسعه و برنامه ریزی شهری منطقه
۱۱	مرد	۳۸	کارشناسی ارشد	مدیر در شهرداری منطقه
۱۲	مرد	۴۱	کارشناسی ارشد	مدیر در شهرداری منطقه
۱۳	مرد	۴۹	کارشناسی	معاون بانک صادرات
۱۴	مرد	۵۲	کارشناسی	رئیس بانک پاسارگاد
۱۵	مرد	۴۱	کارشناسی	رئیس بانک پاسارگاد
۱۶	مرد	۴۷	کارشناسی	رئیس بانک صادرات
۱۷	مرد	۵۱	کارشناسی	معاون بانک صادرات
۱۸	مرد	۵۲	کارشناسی	رئیس بانک پاسارگاد
۱۹	مرد	۳۰	کارشناسی	معاون بانک پاسارگاد
۲۰	مرد	۵۲	کارشناسی	رئیس بانک پاسارگاد
۲۱	مرد	۴۷	کارشناسی	رئیس بانک صادرات
۲۲	مرد	۳۲	کارشناسی	رئیس بانک پاسارگاد
۲۳	زن	۴۶	کارشناسی	معاون بانک پاسارگاد
۲۴	مرد	۳۹	کارشناسی	رئیس بانک پاسارگاد
۲۵	مرد	۴۴	کارشناسی ارشد	رئیس بانک پاسارگاد
۲۶	زن	۴۰	کارشناسی	معاون بانک صادرات
۲۷	مرد	۴۵	کارشناسی ارشد	رئیس بانک صادرات
۲۸	زن	۳۷	کارشناسی	معاون بانک صادرات

ع. یافته‌ها

هدف از تحلیل داده‌ها استخراج مفاهیم و سپس مضمون‌هایی است که به مضمون‌های توصیف موسوم‌اند. در این پژوهش پس از تحلیل داده‌های مصاحبه‌ای و متنی پنج تم یا مضمون اصلی استخراج شده است که در زیر به تفسیر هر کدام پرداخته خواهد شد.

پایبندی مذهبی و اخلاقی

اولین مضمونی که از مصاحبه با مصاحبه‌شوندگان استخراج شد پایبندی مذهبی و اخلاقی است. در مورد نقش مذهب و اخلاق و تأثیر آن در میزان وقوع فساد اقتصادی و اداری در میان مصاحبه‌شوندگان دو دیدگاه وجود دارد:

اولین دیدگاه این است که از نظر برخی از افراد، عناصر عقل، دستاوردهای علمی و وجدان اخلاقی و کاری، برای ایجاد نظم عمومی و تعیین حدود و اختیارات افراد و نحوه مناسبات آنها و کاهش فساد کافی است و نقش مستقیم مذهب در این زمینه کمتر است؛ هر چند بدون تأثیر نیست. این گروه معتقدند که بیشتر از مذهب عوامل اجتماعی و فرهنگی و سازمانی دیگر در این زمینه مؤثر است. در میان افراد مورد مصاحبه تحقیق حاضر کسانی که در این گروه قرار می‌گیرند به عوامل زیر اشاره کرده‌اند.

«به نظر من شخصیت افراد باید مذهبی باشد و بیشتر از آن باید با اخلاق و وجدان کاری همراه شود تا بتواند در فساد و عوامل دیگر تأثیرگذار باشد» (مدیر شهرداری، مرد، کارشناسی ارشد).

«به نظر من نگاه اخلاقی چه اخلاق حرفه‌ای و چه عمومی و وجدان کاری افراد (هر چند این موارد هم می‌تواند از مذهب ناشی شود) تأثیرگذارتر است» (مدیر شهرداری، مرد، کارشناسی ارشد).

گفته‌های بالا بیان‌کننده این موضوع است که مذهبی‌بودن افراد زمانی می‌تواند به‌عنوان یک عامل مؤثر در کاهش فساد اقتصادی و اداری یا به‌عنوان یک عامل بازدارنده در جلوگیری از آن باشد که همراه با وجدان کاری و اخلاق حرفه‌ای نیز باشد.

«اگرچه جامعه ایران، جامعه‌ای توأم با گرایش‌ات مذهبی است که فساد را پدیده‌ای زشت می‌داند و همیشه تأکید به مبارزه با آن کرده‌اند، با این حال شاهد هستیم که شیوع فساد در جامعه مسیر بسیاری از پیشرفت‌های اجتماعی و ملی را بسته و هزینه‌های هنگفتی را بر دوش کشور و درنهایت مردم گذاشته است. به نظر من فراتر از مذهبی‌بودن، فرهنگ عمومی جامعه، ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر افراد جامعه نقش محوری در این زمینه دارند. مادی‌گرایی، فردگرایی، روحیه مصرف‌گرایی عامل‌های مهمی هستند که در رواج فساد تأثیرگذار هستند (معاون بانک صادرات، زن، کارشناسی).

گفته‌های بالا نشان می‌دهند که با توجه به اینکه مذهب می‌تواند به‌عنوان یک عامل بازدارنده در جلوگیری از فساد اقتصادی و اداری در افراد باشد، ولی مذهبی‌بودن افراد به‌تنهایی و بدون وجود اخلاق کاری و حرفه‌ای، وجدان کاری، جلوگیری از روحیه مادی‌گرایی و مصرف‌گرایی در افراد نمی‌تواند به‌عنوان یک عامل مؤثر در جلوگیری از فساد اقتصادی و اداری عمل کند.

همچنین دیدگاه دوم که اکثریت را تشکیل می‌دهند معتقد است که:
 ب: مبانی اعتقادی، احکام تکلیفی فقهی و اصول اخلاقی مذهبی بهترین عوامل بازدارنده از فساد از جمله فساد اداری و اقتصادی است. در میان افراد مورد مصاحبه تحقیق حاضر کسانی که در این گروه قرار می‌گیرند به عوامل زیر اشاره کرده‌اند:

«برای رسیدن به کل جامعه از روزنه کوچک خودم مثال می‌زنم که در تمام موارد میزان پایبندی‌ام به امور مذهبی باعث شده از فساد اقتصادی دور باشم و مطمئناً ایمان قلبی تأثیر زیادی خواهد داشت؛ چون پایبندی به امور مذهبی باعث ایجاد اطمینان شده و از فساد افراد جلوگیری می‌کند» (رئیس بانک پاسارگاد، مرد، کارشناسی).

«از اونجایی که فرهنگ ما یک فرهنگ مذهبی است و یک نوع اعتقاد به حلال و حرام بودن داریم در بسیاری موارد همین اعتقاد یک عامل بازدارنده برای جلوگیری از فساد است» (مدیر شهرداری، مرد، کارشناسی).

مطالب مطرح‌شده فوق نشان می‌دهند که میزان ایمان قلبی افراد، اعتقاد به حلال و حرام، تربیت صحیح خانوادگی، ترس از خدا در افراد می‌تواند به‌عنوان عاملی در جلوگیری و کاهش وقوع فساد اقتصادی مؤثر واقع شود.

جدول ۳. مضمون پایبندی مذهبی و اخلاقی

تم یا مضمون اصلی	مضامین فرعی	تکرار در مصاحبه‌ها
پایبندی مذهبی و اخلاقی	کم رنگ شدن مذهب	۵
	رواج مادی گرایی	۴
	ضعف ایمان	۶
	ترس از خدا	۱۰
	اعتقاد به حلال و حرام	۷
	اخلاق حرفه ای	۵
	وجدان کاری	۸
	تربیت صحیح خانواده	۴

اعتماد نهادی

دومین مضمونی که از مصاحبه با مصاحبه‌شوندگان استخراج شد میزان اعتماد به افراد و نهادهای بالادست است. یافته‌های مصاحبه نشان داد که اعتماد اثرات درون فردی و بین فردی ایجاد کرده و روابط درون و برون سازمان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از این رو بالابودن اعتماد سازمانی مساوی با بهبود رضایت شغلی، تعهد سازمانی، فضای اطمینان بین کارکنان و افزایش همکاری و همفکری، حل مسائل، توانایی تغییر، یادگیری و نوآوری سازمانی، کاهش فشار روحی و روانی، کاهش عدم اطمینان و کاهش انحرافات شغلی است.

در یک اداره مدیران بالایی باید خودشان آدم‌های پاک‌دستی باشند تا مدیران میانی و پایینی به آنها اعتماد کنند چون آنها الگوی مدیران پایینی هستند. بنابراین مدیران بالایی باید همواره اقداماتشان واقعی و شفاف انجام شود و فقط جنبه نمادین نداشته باشد و به کاری هم که می‌کنند خودشان اعتقاد داشته باشند تا یک فضای همفکرانه و مسالمت‌آمیز ایجاد شود. و مدیران پایینی به فکر فساد نیفتند (مدیر شهرداری، مرد، کارشناسی ارشد).

گفته‌های بالا نشان می‌دهند که پاک‌دست بودن مدیران بالایی و شفاف‌سازی در انجام امور موجب اعتماد پایین دستی‌ها می‌شود و مانع انجام امور غیرقانونی از جمله فساد اقتصادی و اداری می‌شود.

افراد زیرمجموعه یک سازمان یا یک جامعه اگر اعتماد خود را نسبت به نهادهای بالاتر خصوصاً در محیط اقتصادی در مواردی مانند رانت، رشوه و کم‌کاری از دست بدهند به احتمال زیاد الگوپذیری منفی پیدا گردیده و خود نیز دچار این معضل می‌شوند (معان بانک صادرات، مرد، کارشناسی).

موارد مطرح‌شده فوق بیان می‌کند که عدم توجه به افراد و مدیران پایینی در ادارات و همچنین فاسد بودن مدیران بالایی موجب ایجاد یک الگوپذیری منفی شده و این امر خود موجب به وجود آمدن فساد اقتصادی و اداری می‌شود. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عملکرد مدیران بالایی و میزان توجه و اعتماد آنها به مدیران میانی و کارمندان پایینی، هم از لحاظ اقتصادی و هم غیراقتصادی همچنین پاک‌دست بودن آنها باعث اعتماد بیشتر افراد می‌شود. در نتیجه این اعتماد باعث انجام اصولی و صحیح کارها، تعهد کاری و مانع هرگونه انحرافات اداری از جمله فساد اقتصادی و اداری می‌شود، پس انتخاب مدیران شایسته و متعهد در ادارات و سازمان‌ها در واقع شایسته‌کردن همه افراد آن سازمان و اداره است. از طرفی دیگر سرمایه اجتماعی و اعتماد بیشتر افراد جامعه، مطابق با مجموعه هنجارهای معین اجتماعی به کاهش فساد اقتصادی منجر خواهد شد. همچنین افزایش فساد اقتصادی و اداری، اعتماد و صداقت را میان شهروندان جامعه کاهش می‌دهد، به طوری که به امری جبران‌ناپذیر تبدیل می‌شود. میزان فساد اقتصادی و اداری بر جنبه مثبت اعتماد تأثیر می‌گذارد. اگر کسی مرتکب عمل خلافی شود، به‌عنوان مثال قواعد رسمی قراردادی را زیر پا بگذارد در صورت فاسد نبودن دستگاه قضایی و انتظامی متخلف محاکمه خواهد شد و غیرممکن خواهد بود که متخلف از محل خلاف خود منفعتی کسب کند و آن را با پلیس و

قاضی به اشتراک بگذارد. بدین ترتیب اگر هر دو طرف بدانند برای تخلف و عدول از قواعد پرداختی صورت نمی‌گیرد، رفتار خود را تنظیم خواهند کرد و با تکرار آن، اعتماد بیشتر و بیشتری را بنا خواهد کرد.

جدول ۴. مضمون اعتماد نهادی

تم یا مضمون اصلی	مضامین فرعی	تکرار در مصاحبه‌ها
اعتماد نهادی	اعتماد به مدیر	۸
	الگوپردازی منفی	۱۲
	بدبینی به بالادست	۴
	پاک دستی مدیران	۵
	صداقت بالادستی	۵
	شفاف سازی بالا دستی	۲
	سهل گیری مدیران	۲
	قانون مند بود بالا دست	۷

آزادی‌های مدنی

سومین مضمونی که از مصاحبه با مصاحبه‌شوندگان استخراج شد، آزادی‌های مدنی در جامعه است. حمایت از آزادی‌های مدنی و آزادی گفتار رسانه‌ها و احزاب که معمولاً همراه با انتخاب دموکراتیک‌اند باعث ایجاد دولت شفاف و آزاد می‌شود. در حکومت‌های غیردموکراتیک به خاطر اینکه حاکمان آنها دارای توان بالقوه‌ای برای تشکیل دولت و حکومتی با تراز و معادله‌های کمترند و رسانه‌ها و احزاب هم در آنها فعال نیستند، حاوی محرک‌های فساد (ایجاد فساد) هستند.

«همیشه شفاف‌سازی موجب کاهش فساد می‌شود. چون شخص می‌دونه اگه کاری کنه خیلی زود پیش مردم رسوا می‌شه. اینجا هم به شرطی رسانه تأثیرگذاره که وابستگی به هیچ جناحی نداشته باشه و بتونه آزادانه واقعیت‌ها رو منعکس کنه نه اینکه بخواد دفاع کنه... و سرپوش بذاره» (مدیر شهرداری، مرد، کارشناس).

با توجه به گفته‌های بالا، رسانه‌ها در صورتی که عملکردی فراجناحی داشته باشند و بتوانند آزادانه حقایق را بیان کنند، می‌توانند در کاهش فساد اقتصادی و اداری مؤثر واقع شوند. در این زمینه نباید از این نکته غافل شد که اگرچه ممکن است مطبوعات سعی کنند نظرات حزبی، گروهی یا فردی خاصی را اشاعه کنند جریان اطلاعات در یک جامعه آزاد و مردم‌سالار دارای آزادی بیان آن‌قدر ثبات خواهد داشت که مدام مورد سوءاستفاده قرار نگیرد و رسوایی‌های اقتصادی و سیاسی مقامات دولتی فاش شود.

«سانسور و جلوگیری از افشای حقایق پشت پرده مفاسد اقتصادی تأثیر منفی در جامعه می‌گذارد (آزادی منطقی احزاب و مطبوعات در ارائه مسائل اقتصادی به جامعه منجر به تجزیه و تحلیل منطقی افراد به محیط پیرامون اقتصادی گردیده و باعث شفاف‌سازی می‌گردد و از بروز مفاسد اقتصادی به‌طور چشمگیری جلوگیری می‌نماید) (معاون بانک صادرات، مرد، کارشناسی).

گفته‌های بالا بیان می‌کند که رسانه‌ها و احزاب در جامعه به‌عنوان نظارت‌کننده‌های مردمی با تجزیه و تحلیل دقیق مسائل از جمله فساد اقتصادی و اداری و افزایش بینش و آگاهی مردم نسبت به امور می‌توانند در کاهش و جلوگیری از فساد اقتصادی و اداری مؤثر واقع شوند. «مطبوعات و احزاب از آنجا که نقش نظارت‌کننده دارند، همچنین به افزایش آگاهی و بینش هم طبقات پایین جامعه و هم طبقات بالا کمک می‌کنند و نقش مهمی در کنترل و جلوگیری از فساد دارند.» (مدیر در شهرداری، مرد).

به‌طور کلی مطالب بالا نشان می‌دهد که آزادی احزاب و رسانه‌ها در جامعه به شرطی که به دور از جبهه‌بندی‌های سیاسی عمل کنند همچنین بدون هیچ مانعی همه گزارشات فساد اقتصادی و اداری را منعکس کنند، می‌توانند در کاهش فساد اقتصادی و اداری بسیار مؤثر واقع شوند. البته نکته دیگر اینکه رسانه‌ها و احزاب می‌توانند نقش آگاهی‌دهنده در مورد فساد و عوامل و پیامدهای آن به مردم نیز باشند. این مهم زمانی اتفاق می‌افتد که رسانه‌ها و احزاب خود، تعریف واضحی از فساد اقتصادی و اداری برای خود ارائه دهند و تکلیف و وظایف و حدود خود در برابر فساد و همچنین نحوه برخورد با آن را مشخص کنند، زیرا رسانه‌ها و احزاب در برابر این مسئله در ابهام به سر می‌برند و درک درستی از این مسئله ندارند. ساخت سیاسی باید به‌گونه‌ای باشد که فضا را برای نظارت‌های مردمی از طریق رسانه‌های آزاد یا احزاب سیاسی مستقل یا تشکل‌های مردمی فراهم کند. فضای آزاد رسانه‌ای می‌تواند این امکان را فراهم کند که بر فعالیت‌های قدرت نظارت کند و انحرافات را از همان مراحل اولیه اعلام و دستگاه قضایی را هوشیار کند. از سوی دیگر، توسعه رسانه‌های آزاد و احزاب مستقل مستلزم مقررات و قوانین اساسی جهت تضمین آزادی مطبوعات و حمایت لازم از آنهاست. خطر زمانی است که دولت‌ها بخواهند از قدرت و اقتدار خود سوءاستفاده کرده و محدودیت‌های غیرضروری را بر آزادی رسانه‌های جمعی تحمیل کنند. ارائه آمار دقیق در مورد میزان احکام براءت و احکام قطعی لازم‌الاجرا مربوط به فساد و کلاً عرضه معلومات دقیق در رابطه با وقایع فساد از یک سو و نظارت مردم، احزاب سیاسی، سازمان‌های اجتماعی، مؤسسات غیردولتی و رسانه‌ها بر عملکرد دولت از سوی دیگر می‌تواند وسیله خوبی برای جلوگیری از ارتکاب فساد اداری باشد.

جدول ۵. مضمون آزادی‌های مدنی

تم یا مضمون اصلی	مضامین فرعی	تکرار در مصاحبه‌ها
آزادی‌های مدنی	شفاف‌سازی	۹
	مستقل بودن رسانه‌ها	۱۱
	افشای واقعیت	۳
	ایفای نقش نظارت	۶
	انعکاس فساد در جامعه	۷
	جلوگیری از سانسور حقایق	۵
	افزایش آگاهی جامعه	۳
	عملکرد فراجناحی رسانه‌ها	۶

خویشاوندپروری اداری (حامی پروری)

چهارمین مضمونی که از مصاحبه با مصاحبه‌شوندگان استخراج شد، نظام خویشاوندپروری اداری است. خویشاوندپروری اداری هم می‌تواند به‌مثابه یک امر زمینه‌ساز فساد اقتصادی و اداری عمل کند و هم می‌تواند یکی از ابعاد و مصادیق فساد اقتصادی و اداری باشد. در معنای نخست، منظور از خویشاوندپروری اداری گم‌کردن افراد مورد نظر در پست‌های کلیدی و به‌اصطلاح «نان‌وآب‌دار» است. این امر در واقع نوعی پدیده حامی‌پروری در مراکز حساس یا از طریق افراد قدرتمند در پست‌های سیاسی است. خویشاوندپروری در این معنا در واقع مهیا کردن زمینه‌ها و شرایط به‌وجودآورنده فساد اقتصادی و اداری است که از طریق مدیران و مقامات سازمان‌ها و ادارات انجام می‌شود. در معنای دیگر خویشاوندپروری اداری به‌عنوان یکی از مصادیق شایع فساد اقتصادی و اداری مد نظر است که به تبعیض و جایگزینی رابطه به جای ضابطه دلالت دارد. در مقاله حاضر با توجه به موضوع و هدف اصلی و همچنین یافته‌های به‌دست‌آمده معنای نخست مدنظر است و به بررسی نقش خویشاوندپروری اداری در بروز و زمینه‌سازی فساد اقتصادی و اداری پرداخته شده است.

«یکی از جنبه‌های فساد رشوه و سوءاستفاده از موقعیت‌های شغلی برای نفع شخصی است. پیامدهای فساد اقتصادی در قالب معضلات و ناهنجاری‌هایی چون سوءاستفاده از موقعیت‌های شغلی، اختلاس، کلاهبرداری، پارتی‌بازی، بی‌عدالتی، سرقت اموال و دارایی‌های سازمان، فروش اطلاعات محرمانه سازمان و نظایر آن به‌صورت گروهی و سازمان‌یافته پدیدار می‌شود» (مدیر شهرداری، مرد، کارشناس).

«وجود یک مدیر خویشاوند یا حامی باعث لودادن بسیاری از مناقصه‌ها و اطلاعات مالی می‌شود. همچنین امروزه مدیران برخی سازمان‌ها و ادارات از هر

کار و پروژه‌ای که توسط اطرافیان آنها با تباری خود مدیر انجام می‌شود سهم می‌گیرند» (رئیس بانک پاسارگاد، مرد، کارشناسی).

با توجه به مطالب بالا وجود نظام خویشاوندپروری در ادارات باعث به وجود آمدن امور خلاف قانونی چون اختلاس، کلاهبرداری، پارتی‌بازی، بی‌عدالتی، سرقت اموال و دارایی‌های سازمان، فروش اطلاعات محرمانه سازمان و نظایر آن می‌شود. همچنین وجود خویشاوندپروری باعث به کارگرفتن خویشاوندهایی می‌شود که صلاحیت و لیاقت کاری ندارند و این امر هم موجب بیکاری افراد بالیاقت می‌شود و هم به شدت فسادپرور است. وجود نظام خویشاوندپروری باعث کم‌کاری‌های خویشاوندان و نارضایتی‌های ارباب‌رجوعان نیز می‌شود و این امر در بدبینی نسبت به سازمان مؤثر است. همچنین هنگامی که انتخاب رؤسا و معاونان و کارشناسان در ادارات براساس لیاقت و شایستگی افراد نباشد و به جای اینکه مهارت‌ها و توانایی‌های فرد ملاک انتخاب باشد، انگیزه‌های حزبی، قومی و نژادی عامل اصلی انتخاب کارشناسان باشد فرد پیشنهاددهنده پست غالباً برای بقای خودش افرادی را بر می‌گزیند که با او هماهنگ باشند. یعنی مهم این است که با شخص وی هماهنگ باشند و هماهنگی با قوانین و مقررات نه تنها مهم نیست که این امر باعث حامی‌پروری اداری می‌شود. به عبارت دیگر حامی‌پروری باعث می‌شود که ذهن‌های خلاق جامعه به دنبال سرمایه‌گذاری‌های عادی و تولید نروند؛ در نتیجه بیکاری افزایش می‌یابد و سیستم توزیع درآمد نیز ناعادلانه می‌گردد. بدین معنا که برخی افراد درآمدهای هنگفتی که ناشی از کار نیست به دست می‌آورند و این بی‌عدالتی و فساد تمام سیستم را در سطح جامعه درهم می‌ریزد و افراد را ناراضی می‌سازد.

جدول ۶. مضمون خویشاوندپروری اداری

تکرار در مصاحبه‌ها	مضامین فرعی	تم یا مضمون اصلی
۸	سوءاستفاده از مقام	خویشاوندپروری در اداری
۱۴	پارتی بازی	
۱۱	استخدام آشنایان	
۶	افشای اطلاعات به نزدیکان	
۵	سرپوش گذاشتن بر دزدی‌ها	
۷	باند بازی	
۴	عدم شایسته سالاری	

قبیح فساد

پنجمین مضمونی که از مصاحبه با مصاحبه‌شوندگان استخراج شد، میزان قبیح فساد در جامعه است. عمل قبیح یک عمل خلافی است که بیشتر از نظر هنجارها و ارزش‌های اجتماعی یا اخلاق جمعی منفی تلقی می‌شود، اگر این عمل در عین حال که از نظر مردم و براساس موازین اخلاقی و ارزش‌های جمعی در تضاد باشد و همزمان با قانون رسمی مغایرت داشته باشد، تحمل آن عمل قبیح در جامعه کمتر می‌شود.

«به‌عنوان مثال قبیح اختلاس در کشور ما از بین رفته است. ارزش‌ها تبدیل به بی‌ارزشی شده است. اگر اختلاس کوچک باشد در ادارات و بانک‌ها فرد را مسخره می‌کنند ولی اگر اختلاس بزرگ باشد دارای ارج و قرب و احترام بیشتر فرد در سازمان می‌شود» (رئیس بانک صادرات، مرد، کارشناسی).

«به نظر من خود مردم در افزایش یا کاهش فساد اقتصادی تأثیر مستقیم دارند. خود مردم باید بر کارمندان و سازمان‌ها به‌عنوان یک ناظر عمل کنند و اجازه هرگونه فساد را ندهند و کسی را که مرتکب این امر می‌شود فوراً فاش کنند نه اینکه خود مردم امر فساد را تسریع بخشند با اعمالشان» (مدیر شهرداری، مرد، کارشناسی ارشد).

موارد مطرح‌شده فوق بیان‌کننده این است که فساد اقتصادی در جامعه به یک ارزش تبدیل شده است و مورد استقبال قرار می‌گیرد. درواقع به‌گونه‌ای که خود مردم به جای اینکه به‌عنوان کنترل‌کننده فساد عمل کنند به وقوع فساد دامن می‌زنند. با توجه به مطالب مطرح‌شده به‌طور کلی می‌توان گفت که قبیح فساد و اینکه مسئله فساد در میان مردم زشت و ناپسند باشد خود می‌تواند به‌عنوان یک عامل بازدارنده در برابر فساد عمل کند؛ زیرا مردم در مقام یک ناظر ظاهر می‌شوند و درواقع یک نقش مکمل را با نظام حقوقی و قضایی ایفا می‌کنند، اما برای اینکه این امر مهم اتفاق بیفتد مردم باید در مورد فساد اقتصادی به یک آگاهی برسند و در مورد آن منطقی و سنجیده فکر کنند و از هرگونه شایعه و قضاوت‌های پیش‌فرضانه بپرهیزند. زیرا فساد تا موقعی که در میان مردم قبیح تلقی شود یک مکانیسم کنترل درونی در افراد به وجود می‌آورد و آنها هزینه انجام آن را زیاد ارزیابی می‌کنند. از طرف دیگر سقوط اخلاق اجتماعی در جامعه ما که همراه با تشدید مصرف‌گرایی اتفاق افتاده و با گرایش هر چه بیشتر به خودنمایی، اسراف، اشرافیت‌های گوناگون، مدپرستی و سبک‌های زندگی جدید تداوم یافته است از مهم‌ترین دلایل از میان رفتن هنجار دوری از فساد و ارزش‌یافتن مطلق پول بوده است که هنوز ادامه دارد. وقتی که مردم نگاهی هر چه تحقیرآمیزانه‌تر به نفس کار و زحمت دارند و این

نشانه‌های سقوط اخلاقی است که برای مبارزه با آن غلط‌ترین راه استفاده از ابزارهای آمرانه و تنبیه است.

جدول ۷. مضمون قبح فساد

تم یا مضمون اصلی	مضامین فرعی	تکرار در مصاحبه‌ها
قبح فساد در جامعه	سهل‌گیری جامعه	۸
	ارزش شدن فساد	۹
	عدم فشار اجتماعی	۵
	عدم کنترل بیرونی	۴
	عادی شدن فساد	۱۱
	عرفی شدن فساد	۳

۵. بحث و نتیجه‌گیری

مهم‌ترین نتایج حاصل از تحقیق حاضر مبنی بر بررسی زمینه‌های اجتماعی رواج فساد اقتصادی و اداری در ایران استخراج پنج مضمون اصلی است. پایبندی‌های مذهبی و اخلاقی به‌طور کلی در افراد می‌تواند به‌عنوان یک عامل بازدارنده در جلوگیری از فساد اقتصادی و اداری عمل کند. ولی وقتی که این پایبندی‌های مذهبی همراه با اخلاق کاری و حرفه‌ای، وجدان کاری، جلوگیری از روحیه‌ی مادی‌گرایی و مصرف‌گرایی در افراد باشد بیشتر می‌تواند در کنترل فساد مؤثر باشد. یافته‌های این مضمون با نظریه‌ی هیرشی، فروید و رایزمن همسو است. هیرشی (۱۹۶۹) در نظریه‌ی کنترل اجتماعی خود چنین استدلال می‌کند که قدرت هنجارهای درونی‌شده‌ی آگاهی و تمایل برای تأیید، رفتار رایج را تشویق می‌کنند و به مقصر دانستن قیود شکسته یا ضعیف‌شده نسبت به جامعه می‌پردازد. وی قیود اجتماعی را از چهار بعد متمایز می‌کند که این ابعاد عبارتند از پیوستگی، درگیر شدن، تعهد و اعتقاد. هیرشی در تعریف از تأثیر اعتقاد چنین بیان می‌کند که فرد به یک سری از قواعد و هنجارها احترام می‌گذارد و نوعی تعهد اخلاقی نسبت به پیروی از آنها را احساس می‌کند. در اینجا عنصر اساسی احترامی است که برای نظام ارزشی مشترک وجود دارد. در یک معنا، هر چه میزان اعتقاد به رفتار درست بیشتر باشد، احتمال اینکه فرد تطابق داشته و مرتکب هنجارشکنی نگردد بیشتر است (پی ویلیامز و دی مک شین، ۱۳۸۳: ۲۱۰).

فروید (۱۹۵۳) و رایزمن (۱۹۵۸) نیز اشاره می‌کنند که انسان‌ها دارای یک نوع سیستم کنترل درونی هستند که مانع انجام کارهای نامشروع می‌شوند. یکی از مهم‌ترین این عوامل پایبندی‌های مذهبی است که اگر در یک جامعه وجود داشته باشد مانع انحرافات می‌شود. اعتماد نهادی و خویشاوندپروری اداری دو مضمون دیگر استخراج‌شده از یافته‌ها است. عملکرد مدیران بالادستی و میزان توجه و اعتماد آنها به مدیران میانی و کارمندان پایینی، هم

از لحاظ اقتصادی و هم غیر اقتصادی، همچنین پاک‌دست‌بودن آنها باعث اعتماد بیشتر افراد می‌شود. وجود نظام خویشاوندپروری در ادارات نیز باعث به‌وجود آمدن امور خلاف قانونی چون اختلاس، کلاهبرداری، پارتی‌بازی، بی‌عدالتی، سرقت اموال و دارایی‌های سازمان، فروش اطلاعات محرمانه سازمان و نظایر آن می‌شود. نتایج این مضمون با نظریه رابرت مرتون همسو است. مرتون (۱۹۶۸: ۲۴۸) معتقد است که جامعه فرد را به کج‌رفتاری وادار می‌کند. به بیان او کج‌رفتاری حاصل فشارهای ساختاری اجتماعی خاصی است که افراد را به کج‌رفتار شدن مجبور می‌کند. از این رو به زعم مرتن کنشگرانی که در ادارات و سازمان‌ها دست به مصادیق مختلف فساد (دزدی، اختلاس، رشوه، رابطه‌بازی) می‌زنند افراد مبدع و مبتکری هستند که اهداف را قبول دارند، ولی ابزارهای پذیرفته (مثل دستمزد قانونی در ازای کارشان) را قبول نمی‌کنند و لذا خود برای دستیابی به اهدافشان ابزار مناسب طراحی می‌کنند (دریافت یا پیشنهاد رشوه، حامی‌های فساد، دزدی از بیت‌المال). در زمینه مضمون اعتماد نهادی نیز هیرشی بیان می‌کند که داشتن تعلق خاطر نسبت به افراد و نهادها در جامعه یکی از شیوه‌هایی است که فرد خود را در ارتکاب کج‌رفتاری آزاد نمی‌داند.

مضامین آزادی احزاب و رسانه‌ها و قبح فساد در جامعه دو مضمون دیگری هستند که از یافته‌ها به دست آمد. آزادی احزاب و رسانه‌ها به شرطی که به دور از جبهه‌بندی‌های سیاسی باشد و همچنین بتواند بدون هیچ مانعی همه گزارشات فساد اقتصادی را منعکس کنند می‌تواند در کاهش فساد اقتصادی بسیار مؤثر واقع شوند.

قبح فساد و اینکه مسئله فساد اقتصادی و اداری در میان مردم به چه میزان زشت و ناپسند باشد نیز می‌تواند به‌عنوان یک عامل بازدارنده در برابر فساد عمل کند، زیرا مردم در مقام یک ناظر ظاهر می‌شوند و درواقع یک نقش مکمل را با نظام حقوقی و قضایی ایفا می‌کنند. یافته‌های مضمون قبح فساد با نظریه شرم‌نده‌سازی جان بریتویت همسو است. بریتویت هم مثل هیرشی علت وجود هم‌نوایی در جامعه را کنترل رفتار افراد توسط عوامل مختلف می‌داند. اما هیرشی شیوه این کنترل را پیوند فرد با جامعه می‌داند، درحالی که بریتویت از کنترل افراد توسط جامعه از طریق شرم‌نده‌سازی متخلف بحث می‌کند. به نظر وی شرم‌نده‌سازی نوعی ابزار عدم تأیید اجتماعی نسبت به رفتاری خاص برای تحریک ندامت در شخص خلافکار است (صدیق سروستانی، ۱۳۸۵).

در زمینه تطبیق یافته‌های تحقیق با پیشینه تجربی و تحقیقات پیشین می‌توان گفت که از آنجا که بیشتر تحقیقات داخلی و در مواردی خارجی بیشتر به عوامل زمینه‌ساز اقتصادی و اداری فساد پرداخته‌اند نتایج تحقیق حاضر به یک نوآوری و نگاه اجتماعی و فرهنگی به مسئله فساد اقتصادی و اداری پرداخته است. بنابراین تحقیقات داخلی ذکرشده در تحقیق حاضر

همسو با نتایج تحقیق حاضر نیستند. اما بخشی از نتایج تحقیق که مربوط به مضمون خویشاوندپروری اداری است با تحقیق استرک (۱۹۹۵) همسو است. استرک در تحقیقی تحت عنوان (دادن و گرفتن) بر این نظر است که فساد به‌طور حساب‌شده از جانب سرمایه‌داران و قدرتمندان اقتصادی در یک جامعه آغاز می‌گردد. آنها در پی نفع هر چه بیشتر خود هستند و کوشش دارند از طرق مختلف و غیرقانونی به مواهب بیشتر دست یابند. استرک فساد را در نظام سرمایه‌داری سیستمی می‌نامد که در آن مردان بزرگ شروع به (دادن) می‌کنند و گروهی دیگر در حال (گرفتن) هستند. درواقع از نظر وی منظور از دادن مهیاکردن زمینه‌های فساد برای گروهی دیگر است و منظور از گرفتن اجرای فساد توسط گروه دوم است و در نتیجه یک رابطه متقابل عمودی به وجود می‌آید.

منابع

- بسطامی، محمود (۱۳۸۸) «مبارزه با فساد اقتصادی و مالی»، *فصلنامه اندیشه*، سال ۱۵، ۳ و ۴: ۳۱۲-۲۹۳.
- پی ویلیامز، فرانک و ماری لین دی مک شین (۱۳۹۱) *نظریه‌های جرم‌شناسی*، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی، تهران: نشر میزان.
- جوهری، محمود (۱۳۸۱) «فساد اداری و علل و عوامل آن»، *نشریه اقتصاد و تعاون*، شماره ۱۳۱: ۱۱۸-۱۰۱.
- خداپناه، مسعود (۱۳۹۴) «برآورد شاخص فساد اقتصادی در ایران به روش فازی و بررسی رابطه آن با اقتصاد زیرزمینی با استفاده از آزمون علیت هشیائو»، *فصلنامه اقتصاد مقداری*، دوره ۱۲، شماره ۳: ۲۵-۱.
- شیخاوندی، داور (۱۳۷۹) *جامعه‌شناسی انحرافات و مسائل جامعه‌ی، مشهد: نشر مرندیز.*
- دانایی فرد، حسن و همکاران (۱۳۸۸) «ارتقای اعتماد درون‌سازمانی در بخش دولتی: بررسی نقش شایستگی مدیریتی مدیران»، *فصلنامه پژوهش‌های مدیریت*، سال دوم، شماره چهارم.
- ذکایی، محمدسعید (۱۳۸۱) «نظریه و روش در تحقیقات کیفی»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، دوره ۹، شماره ۱۷: ۶۹-۴۱.
- رابینگتن، ارل و مارتین واینبرگ (۱۳۸۹) *رویکردهای نظری هفت‌گانه در بررسی مسائل اجتماعی*، ترجمه رحمت اله صدیق سروستانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ربیعی، علی (۱۳۸۳) *زنده باد فساد*، تهران: انتشارات سازمان چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رزاکرمن، سوزان (۱۳۸۵) *فساد و دولت (علت‌ها، پیامدها و اصلاح)*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر شیرازه.

- رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۶) *سرطان اجتماعی فساد*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رهبر، فرهاد و فضل‌الله میرزاوند و غلامرضا زال‌پور (۱۳۸۳) *بازشناسی عارضه فساد مالی (ماهیت‌ها، گونه‌ها، پیامدها و آموزه‌های تجربی)*، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.
- رهنورد، فرج‌الله و همکاران (۱۳۸۹) «شناسایی عوامل مؤثر بر فساد مالی در بین کارکنان دستگاه‌های اجرایی»، *پژوهشنامه مدیریت اجرایی*، دوره ۲، شماره ۳۸: ۳۵-۵۲.
- سرداری، احمد (۱۳۸۰) «رویکردی بر ساختارهای اداری کشورهای در حال توسعه»، *مجموعه مقالات*، چاپ اول، انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- سردارنیا، خلیل‌الله (۱۳۸۶) «تبیین ساختارگرایی سیاسی-اقتصادی از فساد اقتصادی در ایران (پهلوی دوم ۱۳۴۲-۱۳۵۷)»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، دوره دوم، شماره ۲: ۳۳-۵۸.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله (۱۳۸۵) *آسیب‌شناسی اجتماعی*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صفری، سعید و حمیدرضا نائبی (۱۳۸۰) «رویکردهای مختلف در مبارزه با فساد»، *مجموعه مقالات*، انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- عباس‌زادگان، سید محمد (۱۳۸۳) *فساد اداری*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- فرهادی‌نژاد، محسن (۱۳۸۰) «فساد اداری و شیوه‌های کنترل آن»، *مجموعه مقالات دومین همایش علمی و پژوهشی نظارت و بازرسی در کشور*، چاپ اول، انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- قلی‌پور، رحمت‌الله (۱۳۸۴) «تحلیل رابطه الگوی حکمرانی خوب و فساد اداری»، *مجله مدیریت فرهنگ سازمانی*، سال ۳، شماره ۱۰: ۱۰۳-۱۲۷.
- کی‌نیا، مهدی (۱۳۸۴) *مبانی جرم‌شناسی*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کی. جین، آرویند (۱۳۸۶) *اقتصاد سیاسی فساد*، ترجمه علی بختیاری‌زاده، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- محسنی، رضاعلی (۱۳۸۵) «فساد و ابعاد آسیب‌شناسی آن در نظام اداری ایران»، *ماهنامه اطلاعات سیاسی*، سال ۲۱، شماره ۶۵، ۱۸۰-۱۸۷.
- مصطفی‌نژاد، غلامعباس (۱۳۸۴) *آسیب‌شناسی توسعه اقتصادی در ایران*، تهران: نشر قومس.
- محمدپور، احمد (۱۳۸۹) *ضدروش (منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی)*، جلد اول، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- ممتاز، فریده (۱۳۸۱) *انحرافات اجتماعی؛ نظریه‌ها و دیدگاه‌ها*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ولز، کریس (۱۳۸۲) *نظریه‌ای درباره تغییر اجتماعی*، انتشارات طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

همدمی خطبه‌سرا، ابوالفضل (۱۳۸۳) *فساد مالی: علل، زمینه‌ها و راهبردهای مبارزه با آن*، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.

Amnuldson, Inge (2000) Corruption: Definitions and Concept "Chr. Michelsen Institute Development Studies and Human Rights.

Atkinson John, W. (1964) *An Introduction to Motivation*, Princeton: Van Nostrand.

Billger, S. M. & Goel, R. K. (2009) 'Do Existing Corruption Levels Matter in Controlling Corruption? Cross-Country Quartile Regression Estimates', *Journal of Development Economics*, 90.

Durkhiem, Emile (1951) *Suicide: A Study in Sociology*. New York: The Free Press.

Freud, Sigmund (1953) *Abriss der Psychoanalyse, Das Unbehagen in der kultur*. Frankfurt a.M.

Glenn, C. T. (2010) *Corruption and Economic Development in the Peoples Republic of China*, The University of Toledo.

Gerlagh, Reyer & Pellegrini, Lorenzo. (2011) 'Causes of Corruption: A Survey of Cross-Country Analyses and Extended Results', *Econ Gov*, 9: 245-263.

Johnston. Michael, (2001) *The Definition Debate: Old Conflict in New Guises*, In Arvind K, Jain.

Merton, R. (1968) *On Theoretical Sociology*, N.Y: The Free Press.

Riesman, D., Denny, R. & Glazer, N. (1974) *Die Einsame Masse: Eine Untersuchung der wandlungen Des Amerikanischen Charakters* Hamburg: Rowohlt.

Rose - Ackerman, Susan (1999) *Corruption and Government: Causes, Consequences and Reform*, Cambridge University Press

Streck, Bernhard (1995) 'Geben und Nehmen: Oder Die korrupzion in Den Tiefen der Menschheit', *Kursbuch 120 Korrupzion*, Juni 1995: 1-8.

